
SOSYAL DEMOKRASİYİ TANIMLAMAK: EDUARD BERNSTEIN'IN YAKLAŞIMI ÜZERİNDEN BİR DENEME*

İhsan KAMALAK*

Günümüzde Sosyal Demokrasi üzerine yapılan tartışmaların odağında iki temel nokta bulunmaktadır. Birincisi onun kendi geleneğinden koparak neo-liberal kamusal politikaları benimsediği anlamında, neo-liberal çizgiye kaydığı¹; ikincisi ise, küresel koşullarda geçerli olamayacağıdır². Birinci grup, Sosyal Demokrasinin sınıf tabanından (işçi sınıfı) koptuğu ve bireyciliği benimsediği noktaları üzerinde yoğunlaşmaktadır. İkinci grup ise, İkinci Dünya Savaşı ile 1980 arasında uygulanan refah devleti, tam istihdam ve Keynesyen iktisadın küresel koşullarda uygulanamayacak olmasından dolayı (çünkü ulus-devletin bu alanlarda işlevlerini tamamen yitirdiği varsayılmaktadır), Sosyal Demokrasinin geçerliliğini yitirdiğini savunmaktadır. Kısaca birinci grup sosyal demokrat partilerin pratiği çerçevesinde Sosyal Demokrasinin gerçekte terk edildiğini ileri sürerken, ikinci grup daha da ileri giderek Sosyal Demokrasinin geçerlilik koşullarının ortadan kalktığını savunmaktadır.

* Değerli katkılarından dolayı Yrd. Doç. Dr. Atilla Güney'e teşekkür ederim.

* Dr., Mersin Üniversitesi İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

¹ Bu grup içinde C. Hay (1994), G. Yalman (1999), A. Applebaum (1999) ve J. E. Cronin (1999) yer almaktadır.

² Bu grubun tipik temsilci J. Gray'dir (2000).

Aslında, Sosyal Demokrasi bu tür suçlamalar/eleştiriler ile ilk kez karşılaşmıyor. Tarihsel-toplumsal gelişim çizgisine baktığımızda benzer eleştirileri görmekteyiz. Eduard Bernstein'ın (aşağıda açıklanacağı gibi kısmen doğru olan) 'revizyonistlikle' ve Sosyal Demokrasinin de 'revizyonist' bir ideoloji olarak eleştirilmesi; Britanya İşçi Partisi'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında ihanetle suçlanması daha önce de karşılaşılan eleştirilerdir. Diğer bir ifade ile, Sosyal Demokrasinin devrimci/Marksist gelenekten koparak ortaya çıktığı ileri sürülmüştür; bu kopuşun baş mimarı olarak da Bernstein sunulmuştur. İkinci olarak ise, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, kapitalizmi benimsemekle kendi geleneği içinde yeni bir kırılma gerçekleştirdiği savunulmuştur. 1980 sonrasında ise, yukarıda belirtildiği gibi, Yeni Sağ/Neo-Liberal çizgiye kaymakla suçlanmıştır. Bu eleştiriler, temelde Marksist çizgiden gelse de sosyal demokratların kendilerince de yapılmakta ve Sosyal Demokrasinin tarihsel-toplumsal gelişimini geleneği içinde kopmalar/kırılmalar yaşayarak ilerlediği biçimde açıklamaktadırlar.

Bu eleştirilerin yetersizliği, Sosyal Demokrasiyi tanımlayış yöntemlerindeki eksikliklerinden kaynaklanmaktadır. Eksikliklerden birisi, Sosyal Demokrasinin siyasal partilerin duruşları üzerinden tanımlanmasıdır. Örneğin, Sosyal Demokrasi Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD³) siyasal-toplumsal duruşu ile özdeş kabul edilmektedir. SPD'nin 1890 ve öncesindeki duruşunun ise Marksist/devrimci olduğu varsayılarak, partinin sosyal demokrat/reformcu çizgiye geçişi de Sosyal Demokrasinin devrimci gelenekten kopuşu biçiminde sunulmaktadır. Diğer bir ifade ile Sosyal Demokrasiyi başlangıçta Marksist anlamda (sadece devrim yöntemiyle ulaşılabileceği varsayılan) sosyalizmi kurmayı amaçlayan bir hareket olarak tanımlamaktadır. Diğer grubun eksikliği ise, Sosyal Demokrasiyi belirli koşullarda uyguladığı kamusal politikalar üzerinden tanımlamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Sosyal Demokrasi özel mülkiyetteki üretim araçlarını kamu mülkiyetine geçirmek anlamında kamulaştırmayı savunan bir akım; veya Keynesyen iktisadın politikalarını uygulayan bir ideoloji gibi sunulmakta ve bu politikalar üzerinden tanımlanmaktadır. Tanımlama yöntemindeki eksiklik, yukarıda da belirtildiği gibi, Sosyal Demokrasinin tarihsel-toplumsal gelişme çizgisinin kırılmalar ('revizyonlar') ile açıklanmasına neden olmaktadır. Sosyal demokrat partilerin politikalarını farklı koşullara uyarlaması Sosyal De-

³ Birçok çalışmada SPD, Alman Sosyal Demokrat Partisi olarak çevrilmektedir. Oysa kavramdaki 'D'nin karşılığı *Deutschlands*'tır, yani Almanya'dır: *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD).

mokrasinin de kırılma geçirdiği biçiminde yorumlanmaktadır/sunulmaktadır. Tanımlama yöntemindeki eksiklik, bazen de küresel koşullara atıfla, Sosyal Demokrasinin geçerliliğini yitirdiği savının ortaya atılmasına yol açmaktadır.

Bu tanımlama yöntemleri ve onların üzerine kurulan savlar, Sosyal Demokrasinin tarihsel-toplumsal gelişimini kırılmalar ile açıklama durumunda kalmalarının yanında, sosyal demokrat partilerin küresel koşullarda iktidara gelmelerini ve iktidarda uzun yıllar kalmalarını da açıklayamamaktadırlar. İngiltere’de Tony Blair liderliğindeki Britanya İşçi Partisi, tarihinde ilk kez (sadece 6 yıl hükümet etme süresini geçmenin ötesinde) art arda üçüncü kez seçim kazanmıştır. Ayrıca, İspanya, Yunanistan ve Fransa gibi Güney Avrupa ülkeleri ile Avustralya gibi ülkelerde sosyal demokratların 1980 sonrasındaki uzun süren iktidarları da bu eleştiriler açıklayamamaktadırlar.

Bu çalışma, hem Sosyal Demokrasinin tarihsel gelişimini kırılmalarla açıklamaya yol açan, hem de küresel koşullarda geçerli olamayacağına ilişkin savların geçerli olamayacağını ileri sürerek Sosyal Demokrasi üzerine olan tartışmalara katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu savların geçersizlikleri, üzerine kuruldukları Sosyal Demokrasi tanımının eksikliklerinden kaynaklanmaktadır. Savların eksiklikleri, Sosyal Demokrasinin ilk ideologlarından birinin, Eduard Bernstein, yaklaşımı üzerinden gösterilmeye çalışılacak ve ardından bir Sosyal Demokrasi tanımı önerilecektir. Diğer bir ifade ile, çalışmanın amacı ve kapsamı, günümüzde Sosyal Demokrasiye yöneltilen eleştirileri sorgulayacak (veya eksiklikleri gözler önüne serecek) bir Sosyal Demokrasinin tanımını Bernstein’ın yaklaşımı üzerinden yapmak ile sınırlıdır.

Bernstein, SPD içinde Ortodoks Marksizm’e eleştirileri ile Sosyal Demokrasinin teorik gelişimine önemli katkılar yapmıştır. Bu tartışmalar sırasında ‘revizyonist’ olarak adlandırılan/suçlanan Bernstein (kendisi böyle adlandırılmaktan sakınca görmemiştir), Sosyal Demokrasiyi Marksizm’den kopma (‘revizyonist’) bir ideoloji olarak sunan önyargının ortaya çıkmasına neden olsa da, Sosyal Demokrasinin ideolojik yelpazede doğru yere oturtulması konusunda önemli katkıları olmuştur. Bugün geriye dönüp Bernstein’ı çalışmamızın gerekçesi O’nun yaklaşımının Sosyal Demokrasinin farklı koşullarda nasıl bir duruş sergilemesi gerektiği konusundaki tartışmalara katkı sağlama olanağını sunacağına ilişkin varsayımımızdır. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, Bernstein’ın yaklaşımından hareketle, Sosyal Demokrasinin hem 1980 sonrasında neo-liberal diyebileceğimiz koşullar içinde, hem de 1990’ların ortaların-

dan sonra küresel olarak adlandırılan koşullar içinde alması gereken duruşun veya sosyal demokrat partilerin duruşlarının/pratiklerinin sosyal demokrat gelenek içindeki yeri konusundaki tartışmalara farklı bir bakış açısını sunmamıza olanak tanumasıdır. Gelenekten bir kopmanın olup olmadığını tartışırken öncelikle geleneğin ne olduğunun ortaya konması gereği, bizi geriye dönüp Bernstein'ı çalışmaya itmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın ilk bölümünde, Sosyal Demokrasinin yapılacak tanımı çerçevesinde, Bernstein'ın Ortodoks Marksizm'e eleştirileri ele alınacaktır. Ardından, Bernstein'ın Sosyal Demokrasiye yaklaşımının temel özellikleri incelenecektir. Çalışma, Bernstein'ın yaklaşımı üzerinden Sosyal Demokrasinin tanımının yapılması ve bu tanımın Sosyal Demokrasinin küresel koşullardaki geçerliliğine ilişkin öngörülerinin değerlendirilmesi ile bitirilecektir. Ancak, bunlara geçmeden önce, Bernstein'ın yaklaşımını geliştirdiği dönemin koşullarına kısaca değinilecektir.

XIX. YÜZYILIN SONUNDAKİ KOŞULLAR VE SOSYAL DEMOKRASI

Bernstein'ın yaklaşımını geliştirdiği döneme, 1890'ların ortalarına, kısaca göz atmak hem O'nu daha iyi anlamamıza hem de Sosyal Demokrasiyi ideolojik yelpaze içinde, ortaya çıkış ve sosyal bir hareket olarak duruşu çerçevesinde doğru yere oturtmak için gereklidir. 1890'lar İngiltere ve Almanya'da günümüzdeki anlamıyla parlamenter demokrasinin⁴ kurumsallaşmasının önemli bir aşamaya vardığı bir dönemdir. Genel oy hakkı üzerindeki kısıtlamalar önemli oranda kaldırılabilmiş; işçi örgütleri hukuksal zeminde istenmeyerek de olsa tanınmış; ve en önemlisi de parlamentoda çoğunluğu elde ederek iktidara gelme ve böylece talep edilen değişimleri gerçekleştirebilme konusundaki inanış yaygınlaşmıştır. Yine bu dönemde, işçilerin örgütlülüğü hızla artmaktadır⁵. Bir yandan sendikalar hem sayısal olarak hem de üye olarak güçlenmişler, diğer yandan ise birçok farklı alanda kurdukları (kültür, kooperatif, spor ve

⁴ Bernstein, demokrasinin gelişmesi konusunda kitabının girişinde şöyle diyor: "siyasal olarak, bütün gelişmiş ülkelerde, kapitalist burjuvazinin ayrıcalıkları aşamalı olarak demokratik kurumlara ortam hazırlamaktadır" (Bernstein 1993: 2).

⁵ Donald Sassoon, endüstrileşme düzeyi ile veya işçi sınıfının sayısal/nicelik artışı ile 'sosyalist' partilerin kurulması ya da 'sosyalist' partilerin oylarının artışı arasında doğru bir bağlantının olmadığını ileri sürmektedir. Buradan hareketle de, "sosyalist partilerin gelişmesinde anahtar faktörlerin sosyal ve ekonomik olmaktan ziyade, siyasal olduğu" sonucuna varmaktadır (Sassoon, 1996: 9-10). Bu bakış açısı çerçevesinde, Türkiye'de Sosyal Demokrasinin 'arzulan' düzeye ulaşamamasında kullanılan sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeyi gerekçesinin sorgulanarak yeniden incelenmesi gereği ortaya çıkmaktadır.

eğitim gibi dernekler) yan kuruluşlar aracılığıyla toplumsal yapının her alanında varlıklarını hissettirir duruma gelmişlerdir⁶. Bu zeminle etkileşim içinde, önce Almanya'da başlayan, 'sosyalist'⁷ partiler hızla güçlenmişlerdir.

Bu gelişmelere ek olarak, K. Marx'ın etkisinin, yani devrimci dönüşümün, 'sosyalist' hareketler içinde hızla ağırlık kazanmaya başladığını da görmekteyiz. Biraz 'Marksizm'in' etkisinin artması biraz da yukarıda belirtilen gelişmelerin etkisiyle, 'sosyalist' hareket içindeki reformcu ve devrimci akımlar⁸ arasında varolan farklılıkları bölünmelere kadar vardıracak tartışmaları/ayrışmaları başlatmıştır. Gelişen demokrasi, Lassalle ve takipçileri gibi uzun zamandır devrime karşı çıkanların ya da reformcu çizgide olanların, seçim mekanizmaları ile iktidara gelerek talep ettikleri değişimleri gerçekleştirebilecekleri düşüncelerinin daha da güçlenmesine neden olmuştur⁹.

İşte Bernstein bu dönemde ortaya çıkmıştır. Marx ve Engels'in hayatta olmamaları, Bernstein'a onların teorilerini kendisine göre yorumlama olanağı da vermiştir. Bernstein'ın Ortodoks Marksizm'i 'revize' etme girişimi, aslında O'nun bambaşka bir çizgide yer alması ile sonuçlanmıştır. Burada bir şeyin altının çizilmesi gerekmektedir: reformcu anlamıyla Sosyal Demokrasinin, Bernstein ile birlikte Marksizm'i 'reviz-

⁶ Bu çerçevede detaylı bilgi için bakınız R. Fletcher (der) (1989), *Bernstein to Brandt: A Short History of German Social Democracy*; D. Sassoon (1996), *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*.

⁷ Bu dönemde sosyalist kelimesi Türkiye'de devrimci hareketi tanımlamakta kullanılışının aksine devrimci ve reformcu hareketleri içerecek anlamda kullanıldığından tırnak içinde verilmiştir.

⁸ Burada altı çizilerek belirtilmelidir ki, Marksizm içinde de Marksist anlamda sosyalist bir düzen kurmak için parlamenter yolu tercih edenlerin bulunduğu dur. Bunların başında K. Kautsky gelmektedir. Bu tezi savunanlar, F. Engels'in Marx sonrasında söylediklerini gerçekçe göstermişlerdir. Ancak bu grubu reformcu çizgi içinde almanın doğru olmadığını, Bernstein ve önceki reformcuların aksine iktidarı tek başına işçi sınıfına verdiklerinden dolayı, ileri sürmek mümkündür.

⁹ Reformcu ve devrimci sosyalistlerin ayrışmaları süreci 1917 Ekim Devrimi ile önemli oranda tamamlanmıştır. Bu aşamadan sonra, devrimciler kendilerini nitelerken sosyalist ve sosyal demokrasi kavramlarını terk ettiklerinden, bu kavramlar reformcu çizgiye miras kalmıştır. Türkiye'deki tartışmalarda sosyalist kavramının bu birbirine zıt anlamda kullanılmasının dikkatten kaçırılmaması gerekmektedir. Ancak Almanya Sosyal Demokrat Partisi içindeki Marksist öğelerin önemsiz duruma getirilmesi, 1959 Bad Godesberg Programı ile yapılabilmektedir. Ayrıca bakınız İ. Cem (1998); Y. Fincancıoğlu (2003) "Sosyal Demokrasinin Temel Kavramları ve Tarihsel Gelişimi".

yonu' uğratarak ortaya çıkmadığıdır¹⁰. Chris J. Arthur, Bernstein'ın "sosyal demokrasinin ilk ve en önemli kuramcısı" olarak alınmasının, O'nun Sosyal Demokrasinin kurucusu olduğu anlamına gelmediği savı bu noktaya işaret etmektedir. Arthur, Bernstein'ın yaptığıın, "Alman Sosyal Demokratlarının 19. yüzyılın son on yılında zaten benimsemiş oldukları pratiği kuramsallaştırmak"tan ibaret olduğunu belirtmiştir (Arthur, 1986: 60). Diğer bir ifade ile, Bernstein'dan önce Alman 'sosyalist' hareketi içinde reformcu kanadı temsil eden Lassalle en azından 1891 Erfurt Programına kadar etkili olmuştur¹¹. Ayrıca, Bernstein'ın yazarlarından olduğu Erfurt Programı'nın pür Marksist program olduğunun varsayılması da, 'revizyonizm' savının süregelmesine neden olmaktadır. Programın "genel ilkeler" bölümünü K. Kautsky Marksist bir anlayışla kaleme almış olsa da, "talepler" bölümü Bernstein tarafından kaleme alınmış reformist taleplerdir. Bu çerçevede, Bernstein'ın ortaya çıkışının SPD'nin "genel ilkeler" bölümü ile "talepler" bölümü arasındaki farklılığın/çatışmanın teorik düzeyde dışa vurumunun ifadesi olduğunu ileri sürmek mümkündür. Kısaca, Bernstein'ın Ortodoks Marksizm'i eleştirerek reformcu çizgiye geldiğini ileri sürmek mümkün olsa da, Sosyal Demokrasinin O'nunla birlikte ortaya çıktığı savının gerçeği yansıtmadığını savunmak olanaklı gözükmemektedir.

BERNSTEİN'İN ORTODOKS MARKSİZM'E ELEŞTİRİLERİ

Bernstein'ın "Sosyalizmin Ön Koşulları ve Sosyal Demokrasinin Görevleri" adı altında topladığı yazılarından¹² oluşan kitabını iki açıdan inceleyebiliriz. Birincisi, onun Ortodoks Marksizm'e¹³ yönelttiği eleştiriler üzerinden yapılacak bir incelemedir. İkincisi ise, Sosyal Demokrasinin teorik gelişimine yaptığı katkılar üzerinden yapılabilir. Ancak hangi çerçeveden yapılırsa yapılsın, inceleme Sosyal Demokrasi tanımının içine konması gereken öğeleri ortaya koyacaktır. Her ikisi ile bağlantılı olarak

¹⁰ Sosyal Demokrasiyi, Marksizm'den kopma anlamında sunan yargının bir eksikliği de, doğuşundan itibaren reformcu/evrimci yöntemi tercih eden Britanya sosyal demokrasisini hiç göz önüne almamasıdır.

¹¹ Bu çerçevede daha detaylı bilgi için bakınız İbrahim Sarıtaş (2006) *Sosyal Demokrasi: Geçmişten Günümüze*; İhsan Kamalak (2006) *Continuity and Change in European Social Democracy: Reasserting its Viability Within the Context of Globalization* (Avrupa Sosyal Demokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Küreselleşme Koşullarındaki Geçerliliği Üzerine Bir İnceleme" (basılmamış doktora tezi -ODTÜ); Deniz Kavukçuoğlu (1998) *Sosyal Demokraside Temel Yaklaşımlar*; ve Y. Fincancıoğlu (2003), "Sosyal Demokrasinin Temel Kavramları ve Tarihsel Gelişimi".

¹² Bernstein bu yazılarını kitap olarak yayınlamadan önce 1896-1898 yılları arasında 'Sosyalizmin Sorunları' başlığı altında *Die Neue Zeit*'te yayınlamıştır (R. Fletcher 1987: 46).

¹³ D. Sassoon (1996: 16-17), Bernstein'ın eleştirdiği Marksizm'in Marx'ın teorisi değil, K. Kaustky'nin anladığı Marksizm olduğunu ileri sürmektedir.

bir şeyin altının çizilmesi gerek: Bernstein'ın yaklaşımının Sosyal Demokrasi ile özdeşleştirilmesi, çok da yerinde olmayan bir yaklaşım olacaktır. Bunun bir nedeni, Bernstein'ın düşüncelerinin, kendisinin Ortodoks Marksizm'den kopuşu sürecinde kaleme alındığından, içinde Marksist öğelerin taşınması olasılığı ise, diğer neden de Bernstein'dan önce, yukarıda da belirtildiği gibi, reformcu bir hareket olarak Sosyal Demokrasinin var oluşudur. Kısaca, Bernstein'ı Sosyal Demokrasinin teorisini yapmış biri olarak okumanın, Sosyal Demokrasinin oldukça radikal bir duruş üzerinden tanımlanması veya Marksizm'den kopma anlamında 'revizyonist' bir hareket olarak sunulması sonucunu vereceğinden, dikkatli olunması gereken bir yaklaşım olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Bernstein'ın 'revizyonizm'i, O'nun Ortodoks Marksizm'in bazı temel özelliklerini eleştirerek 'revizyon' edilmesi/değiştirilmesi gerektiği önerileri ile ilgilidir. Bu bağlamda ilk olarak, Tarihsel Materyalizm'i eleştirir. Üst-yapı kurumlarının da, alt-yapıyı etkileyebileceğini savunur. Bu bağlamda, Engels'in yazılarından kendi tezini destekleyecek örnekler vermiştir (Bernstein, 1993: 17). Ayrıca, modern toplumun çok daha zengin olduğunu, bilimin, sanatın ve bir çok sosyal ilişkinin ekonomik yapıdan etkilenmediğini savunmuştur (Bernstein 1993: 19). Sonuç olarak da, Tarihsel Materyalizm yerine, "Tarihin Ekonomiye Dayalı Yorumu" yaklaşımını önerir (Bernstein 1993: 21). Bu önerisinin amacının, Sosyal Demokrasi pratiğinin sosyal-siyasal görevlerini azaltmak değil, fakat artırmak ve aşmak olduğunu savunmaktadır (Bernstein 1993: 20).

Bernstein'ın Ortodoks Marksizm'e yönelttiği diğer bir eleştiri de, "Sınıf Kutuplaşması" tezine ilişkindir (Bernstein 1993: 22-26). Kapitalist üretim biçiminde, toplumsal sınıfların 'burjuva' ve 'proletarya' olarak iki sınıflı kutuplaşmaya doğru gelişme eğilimi göstermediğini savunur. Bernstein'a göre, orta sınıflar hem sayısal olarak hem de gelir olarak ortadan kalkmamaktadır. Ayrıca, proleterlerin sayısının arttığını kabul etse de, kapitalistlerin sayısının azaldığını kabul etmiyor. Kendi savını desteklemek için, kitabının hacmine göre oldukça çok sayıda örnekler veriyor. Yukarıda belirtilen Tarihsel Materyalizm ile sınıf kutuplaşması, Bernstein'a göre (1993: 26), Marksist Sosyalizm'in pür teorisinin (bilimsel) elementleridir. Ancak, bu teorik öğelerin ortaya atıldığı dönemle karşılaştırmalı olarak *şartların çok değiştiğinin* göz önüne alınması gerektiğini ileri sürmüştür (Bernstein 1993: 27). Böyle yaparak kendisince sosyalizmin bilimselliğini kurtaracağını düşünmüş olsa da, bizim için önemli olan *Sosyal Demokrasinin değişen koşullara kendisini uyarlama* biçimi-

minde ifade edebileceğimiz özelliğini ortaya koymasındır. Bir diğer ifade ile, Sosyal Demokrasi koşulların değişmesini göz önüne alarak, araçlarını/politikalarını yeni koşullara uyarlamalıdır. Bu tür bir uyarlamaya verilebilecek en tipik örnek, proletarya diktatörlüğüne yaklaşımında karşımıza çıkmaktadır.

Bernstein'ın Marksizm'e yönelttiği bir diğer eleştiri de, proletarya diktatörlüğüne yaklaşımında ortaya çıkar. Bernstein (1993: 145), (proletarya) diktatörlük kavramının, pratikte Sosyal Demokrasi temsilcilerinin parlamenter çalışmalara her aşama ve fırsatta katılmaları, kendi sayılarını yansıtacak temsilci seçimi ve yasama sürecine katılma mücadelesine girmeleri ile tutarsız olduğunu savunuyor. Ayrıca, Sosyal Demokrasinin pratik eylemlerinin mevcut modern toplum yapısından daha üst bir yapıya geçişin şartlarını ve durumunu hazırlama amacıyla olduğu gerekçesiyle de, diktatörlük kavramına karşı çıkıyor. O'na göre, içinde buldukları dönemin koşullarına göre diktatörlük bir üst aşama değildir. Proletarya diktatörlüğü eleştirisi, ayrıca proletaryanın sınıf olarak yönetime hazır olmamasına ve sosyalizm ile demokrasi arasında kurduğu bağa da dayanmaktadır. Bunlara ek olarak, Bernstein'a göre, liberal kurumların esnek yapısı da devrimi gereksiz kılmaktadır (Bernstein 1993: 158). Bu bağlamda, ayrı bir başlık olarak da ele alabileceğimiz, devrime karşı çıkışı da Bernstein'ın Ortodoks Marksizm'den kopuşunu ya da 'revizyonistliğini' gösteren bir yaklaşımda ortaya çıkıyor. Kısaca, bu üç temel noktada Bernstein, koşulların Marx'ın teorisini ortaya attığı dönem ile karşılaştırmalı olarak değişmiş olması yüzünden Marksizm'in de kendini bu yeni koşullara uyarlaması gerektiğini savunuyor. Sosyal Demokrasi açısından, Bernstein'ın eleştirilerinin doğruluğu değil, 'koşulların değişimine ayak uydurma' özelliğini ortaya koymasındır. Bu özellik Sosyal Demokrasinin tanımının içine konmalıdır. Bernstein'ın Sosyal Demokrasiye diğer önemli bir katkısı da Sosyal Demokrasinin merkezine 'sosyal bir hareket' olduğu özelliğini koymasındır.

BERNSTEİN'IN SOSYAL DEMOKRASİ YAKLAŞIMI

Bernstein, Ortodoks Marksizm'e yönelttiği eleştirilerin geçerli olup olmaması ile değil, eleştirilerine koşulların değişmiş olduğu gerekçesini koyarak Sosyal Demokrasiye teorik katkı sunması ile öne çıkmaktadır. Diğer önemli katkısı ise, Sosyal Demokrasiyi *sosyal bir hareket* olarak görmesinde ortaya çıkmaktadır. (Gerçi ideoloji kavramını kullanmaması, içinde yaşadığı dönemde ağır basan Marksizm'in ideoloji kavramına soğuk yaklaşımının etkisi de olabilir ama,) Bernstein'ın yaklaşımının Sosyal Demokrasinin "sosyal bir hareket" olduğu özelliğini öne çıkarması,

Sosyal Demokrasinin tanımına konması gereken bir özelliği daha bize sunmaktadır.

Sosyal hareket olarak tanımlanmasının en önemli sonucu, Sosyal Demokrasiyi siyasal partilerin duruşlarına hapsedmekten kurtarmaktadır. Burada önemli olan nokta, çevre, barış ve kadın hareketlerinde olduğu gibi, sosyal hareketlerde ilkelerin ön planda olmasıdır. Uygulanması talep edilen kamusal politikalar da, bu ilkelere göre belirlenir. Sosyal hareketlerin tanımlayıcı ögesi, politikaları değil, ilkeleridir. Kısaca, Sosyal Demokrasinin, sosyal bir hareket olarak tanımlanması, onun tanımlayıcı ögesi olarak *ilkelerinin* alınması gerekliliğini ileri sürmemize olanak vermektedir.

İlkelerin Sosyal Demokrasinin tanımlayıcı öğelerinden biri olarak alınması, onun geçerliliğini tartışırken, sosyal demokrat partiler dışında bu ilkelerle uyumlu politikaların var olup olmadığının da göz önüne alınmasını öngörmektedir. Diğer bir ifade ile, söz konusu küresel koşullar ise, Sosyal Demokrasinin geçerliliği sadece sosyal demokrat partilerin politikaları veya sadece ulus-devlet düzeyinde değil, küresel düzeyde de sosyal demokrat ilkeleri hayata geçirebilecek politikaların sunulup sunulmadığına da bakılmalıdır.

Sosyal bir hareket olarak tanımlamanın diğer bir sonucu da, Sosyal Demokrasinin siyasal partiler üzerinden tanımlanmasının yetersiz olacaktır. Bunun en önemli nedeni, siyasal partilerin ideolojileri ile ilgili ilgisiz kamuoyunun gündemine giren her konuya yanıt üretmek zorunda olmalarıdır. Üretilen yanıtların, birbirleriyle tutarlı olması çok da gerekmez, çünkü partilerin temel kaygısı kendi seçmen tabanını ve kazanabileceği seçmenleri etkileyebilmektir. Özetle, sosyal hareket olarak tanımlanma, sadece parti siyaseti üzerinden tanımlanmanın eksik/tek boyutlu olacağını, ve bu yüzden de Sosyal Demokrasinin ilkeleri üzerinden tanımlanması gerekliliğini savunmamıza olanak tanımaktadır.

Bu çerçevede Bernstein'ın yaklaşımı neler sunmaktadır?

Bernstein'ın Sosyal Demokrasiye yaklaşımına baktığımızda, ilk olarak onun Sosyal Demokrasinin belirli bir sonuç üzerinden tanımlanmasına karşı çıktığını görmekteyiz. Bunu kendisi, 'amaç hiçbir şey, hareket her şey' diye belirtiyor. Bernstein'ın amaç ile karşı çıktığı şey, Marksist anlamda sosyalizmin kurulması ve mücadelenin/araçların bu amaca göre belirlenmesidir. Bu sosyalizm, siyasal iktidarın proletaryanın tekelinde olduğu ve üretim araçlarına el konulduğu siyasal bir sistemdir. Bernstein ne zaman gerçekleştirilebileceği belli olmayan böyle bir amacın

bir kenara bırakılması gerektiğini, yakın zamanda veya şimdi ne yapılabileceği ile ilgilenilmesi gerektiğini savunuyor. Bu yaklaşım, Bernstein'ın kaleme aldığı 1891 Erfurt Programının 'talepler bölümü'nü hatırlatmaktadır. Sosyal Demokrasi, yakın zamanda yapılabilecekler üzerine yoğunlaşmalıdır.

Bu yaklaşımdan hareketle, Sosyal Demokrasi için önemli olanın, pratik olduğunu ve de Sosyal Demokrasinin bir amaç bağlamında tanımlanmasının yanlış olacağını ileri sürmek olanaklı görünmektedir. Bernstein'ın yaklaşımının Sosyal Demokrasinin kamusal politikalar üzerinden tanımlanmasını dışladığını ileri sürmek olanaklıdır, çünkü politikalar üzerinden tanımlama, politikaları Sosyal Demokrasinin amacı durumuna getirir. Örnek vermek gerekirse, kamulaştırmanın veya Keynesyen iktisadın Sosyal Demokrasi ile özdeş sunulması, onları Sosyal Demokrasinin aracı olmaktan çıkarıp amacı haline getirir. Asıl önemlisi, Sosyal Demokrasinin bu politikaları neden tercih ettiğinin, yani ilkelerinin göz ardı edilmesine yol açar. Bu politikaları sosyal demokratların benimsemesinin gerekçesi, onların dayanışma ve sosyal adalet gibi Sosyal Demokrasinin ilkelerini hayata geçirebileceğinin varsayılmasıdır. Bernstein'ın demokrasiyi Sosyal Demokrasinin (aracı ve) amacı konumuna koyması bu yaklaşım ile tutarlıdır.

Bernstein'ın (1993: 142) yaklaşımında, 'demokrasi' sosyalizm çerçevesinde hem bir araç hem de bir amaçtır. Demokrasi sosyalizm için verilen mücadelede bir silah olduğu gibi, sosyalizmin yaşama geçirildiği biçimdir aynı zamanda. Demokrasiyi, negatif anlamda sınıf hükümetinin olmaması olarak tanımlıyor. Bu tanımın, hiçbir sınıfın toplumun geri kalanının çıkarlarına karşı olacak biçimde siyasal ayrıcalıklara sahip olmadığı toplum durumuna işaret ettiğini belirtiyor (Bernstein 1993: 140-141). Bu tanım ile bağlantılı olarak, iktidarın proletaryanın tekeline alınmasına ve iktidarın sadece ve sadece işçi sınıfı için kullanılmasına karşı çıkıyor. Demokrasi, O'nun için, (proletarya) sınıf iktidarı olarak değil, sınıf yönetimini ortadan kaldıracak bir yönetim biçimidir. Bernstein'ın demokrasi anlayışının diğer sosyal sınıfları dışlayarak sadece işçi sınıfının çıkarına hizmet eden bir araç olarak gören yaklaşımı dışladığını ileri sürebiliriz. Bu çerçevede, demokrasinin, temelde burjuva/liberal¹⁴ de-

¹⁴ Bu çerçevede Bernstein'ın Liberalizm ile Sosyal Demokrasi arasında kurduğu bağın da göz önüne alınması, Sosyal Demokrasinin sosyal bir hareket olarak siyasal duruşunu doğru yere oturtmak için gereklidir. Bernstein'a göre, Sosyal Demokrasi sadece kronolojik olarak değil, düşünsel olarak da Liberalizmin devamıdır. Ayrıca, satır aralarında gördüğümüz gibi, O'nun için kişi özgürlüğü çok önemlidir.

mokrazi kavramına denk geldiğini ileri sürmek mümkün gözükmemektedir, çünkü başka (kapitalist) sınıfları yok etme amacını dışlamaktadır.

Demokrasinin, çoğunluğun yönetimi olsa da, az olanların haklarının korunmasını gerektirdiğini ileri sürüyor. Az olanlara getirilen sınırlama, aslında çoğunluk üyelerine getirilen bir tehdittir, çünkü bugün çoğunlukta olanlar da bir gün az olanlar durumuna düşebilirler. Ayrıca, demokrasi ile eşitlik arasında olumlu bağ kurmaktadır. Demokrasi, sadece hukuk/yasalara göre yönetim değildir, herkese eşit hakları sınırlayan yasaların olmadığı yönetim biçimidir (Bernstein 1993: 141-142).

Bernstein'ın demokrasi kavramına yaklaşımında, Sosyal Demokrasinin reformcu veya aşamalı olarak ilerlemenin gerçekleştirileceğine ilişkin olan duruşunu/özelliğini de görmekteyiz. Bernstein'ın demokrasi anlayışı O'nun açık biçimde devrime karşı çıkmasına vardırırıştır. Gereklere ise şunlardır: proletaryanın bilinç olarak iktidarı alacak düzeyde olmaması, sosyal demokratların iktidar çoğunluğunu sağlama olasılığı, genel oy hakkı, liberal kurumların esnek olması. Bu bağlamda belirtilmesi gereken diğer bir nokta da, reformculuğun kök salarak ilerlemeyi sağlayacağından başarı şansının yüksek olmasıdır. Bu çerçevede Bernstein, İngiltere, İsviçre ve Bismark Almanya'sından örnekler veriyor. İngiltere ve İsviçre'de gelişmenin yavaş ama sağlam adımlarla ilerlediğini belirtiyor (Bernstein 1993: 188).

Bernstein'ın yaklaşımına "reformcu bir hareketin politikalarının neler olması?", "Sosyal Demokrasinin her türlü koşulda uygulaması gereken politikalarının olup olmadığı?", soruları çerçevesinden baktığımızda, Sosyal Demokrasinin tanımında olması veya olmaması gereken özellikleri daha açık olarak sergilemek mümkündür.

Bernstein'ın, yukarıda kısaca aktarıldığı gibi, Ortodoks Marksizm'i eleştirirken savlarına aldığı gerekçelerini iki gruba ayırmak mümkündür: Birinci grupta, yukarıda belirtildiği gibi bazı gelişmelerin Marx'ın öngördüğü biçimde olmadığını ileri sürmüş; örnek olarak da sınıf kütüplaşmasının, yani orta sınıfların ortadan kalkmadığını ileri sürmüştür. İkinci grubu ise, şartların Marx'ın teorisini kaleme aldığı döneme göre değişmiş olduğu biçiminde özetleyebiliriz. Bu çerçevede, genel oy hakkının gelişmesinin devrimi, yani proletarya diktatörlüğünü gereksiz kıldığını ileri sürmektedir. Değişen şartlar/koşullar veya yeni gelişmeler karşısında, Sosyal Demokrasinin 'sosyalist' toplumu kurmak için tercih edegeldiği araçları gözden geçirmesi zorunluluğunu ortaya çıkardığını savunmuştur. Bu yaklaşım, yukarıda Bernstein'ın teorisinde bulundu-

ğunu ileri sürdüğümüz *değişimin/uyarlamanın Sosyal Demokrasiye için bir özellik olduğu* savımızı desteklemektedir.

Bernstein'in yaklaşımına göre, belirli koşullarda uyguladığı/savunduğu kamusal politikaların veya tercih ettiği araçların, Sosyal Demokrasinin tanımlayıcı bir ögesi olarak alınması mümkün gözükmemektedir. Kamusal politikalar bağlamında, Bernstein'in kooperatifler üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Bernstein'in yaklaşımında kooperatiflerin Sosyal Demokrasinin tanımlayıcı ögesi olarak alınmadığını ileri sürmek mümkündür, çünkü kooperatiflere ilişkin lehte ve aleyhte düşünceler ile uygulamalardan örnekler veriyor; sosyal demokratların kooperatifçiliği mutlaka programlarına koyması gerektiğini savunmuyor. Kamulaştırmaya da benzer şekilde değindiğini görmekteyiz. Bernstein'in kamulaştırma karşısındaki duruşu olumsuzdur. Kamulaştırmanın, Sosyal Demokrasinin amacına hizmet etmeyebileceğini, ve asıl önemli olanın üretimin/refahın artışı olduğunu ileri sürüyor.

Ayrıca, kamusal politikaların Sosyal Demokrasinin tanımlayıcı ögesi olarak alınması, onların birer amaç olarak ortaya konması anlamına geleceği ve Bernstein'in yaklaşımında bir sapma olacağını ileri sürebiliriz. Yukarıda değinildiği gibi, Bernstein Sosyal Demokrasinin önüne bu tür amaçların konulmasına kesinlikle karşı çıkıyor. Kısaca, bu yaklaşım ilk ve önemli olarak bize kamusal politikaların Sosyal Demokrasinin tanımlayıcı ögesi olarak alınmaması gerektiğini, çünkü Sosyal Demokrasinin politikalarını değişen koşullara uyarladığını göstermektedir.

Bu yaklaşımın, ayrıca, iki açıdan yorumlanması mümkündür: ilk olarak Bernstein'in üretim araçları mülkiyetine önem vermemesi dolayısıyla, onun özel mülkiyete karşı olmadığını ileri sürmemize olanak vermektedir. Bu sav, O'nun yukarıda değinilen demokrasi tanımı ile de tutarlı olacaktır, çünkü demokrasi anlayışı sınıfların ortadan kaldırılmasını dışlıyor. İkinci olarak ise, İkinci Dünya Savaşı sonrasında refah devleti çerçevesinde daha açık olarak görülmüş olan, Sosyal Demokrasinin eşitlik çerçevesinde vurguyu gelirin yeniden bölüşümünden ziyade ekonomik büyümeye yapmasıdır. Savaş sonrasında Sosyal Demokrasinin araçlarını/politikalarını yeni koşullara uyarlaması (İngiltere'de kamulaştırmanın hızla terk edilmesi gibi), gelenek içinde kırılmanın ('revizyonun') gerçekleştirilmesi değil, Bernstein'in yaklaşımı ile tutarlı bir duruş olarak sunulması olanaklı görülmektedir, çünkü koşulların değişmesine paralel uyarlanma yapılmıştır.

SONUÇ: SOSYAL DEMOKRASİNİN TANIMI VE KÜRESEL KOŞULLAR

Bernstein'in Sosyal Demokrasiye yaklaşımından hareketle Sosyal Demokrasinin ortaya çıkışından günümüze tarihsel toplumsal gelişim çizgisi içindeki siyasal duruşunu mevcut eleştirilerin aksine kırılma olmadan açıklayan bir tanım öne sürmek olanaklı gözükmemektedir. Bernstein'in yaklaşımının temel özelliklerinin başında, Sosyal Demokrasinin tanımına konması gereken, koşulların değişimine bağlı olarak araçların/politikaların gözden geçirilmesi gelmektedir. Bu özellik, O'nun Ortodoks Marksizm'e yönelttiği eleştirilerinin temel dayanağıdır. Bernstein'in yaklaşımındaki ikinci özellik, açık biçimde belirttiği gibi, Sosyal Demokrasinin sosyal bir hareket oluşudur. Amacı bir kenara bırakarak, harekete yoğunlaşmak gerektiğini savunmuştur. İkinci özelliği netleştiren/tamamlayan, demokrasi (bu liberal demokrasidir) gibi kurumsal bir yapıyı ön plana çıkardığı üçüncü özellik karşımıza çıkmaktadır. İki ve üçüncü özellikler, Sosyal Demokrasinin tanımında ilkelerine vurgu yapılması gerekliliğini ortaya çıkarıp ve sürekli ilerleme düşüncesinin önemini ortaya koymaktadır. Sürekli ilerlemenin reformculuğa yaptığı vurgu ile birlikte düşünülmesi, O'nun Sosyal Demokrasi teorisi üzerinden yapılabilecek tanımının öğeleri tamamlamaktadır.

Artık Bernstein'in yaklaşımı üzerinden Sosyal Demokrasinin tanımını yapabiliriz: Sosyal Demokrasi kapitalizm içinde dayanışma, sosyal adalet ve demokrasi gibi ilkeleri doğrultusunda reformlar yapmayı amaçlayan sosyal bir harekettir. Tanımı, *Sosyal Demokrasinin kapitalizm içinde sosyal adaleti güden reformcu bir sosyal hareket olduğu* biçiminde kısaltmak olanaklıdır. Temel gerekçe, sosyal adalet kavramının, toplumsal, siyasal ve iktisadi alanda (pozitif fırsat) eşitlik(in)e işaret ettiğini, yani dayanışma ve demokrasi kavramlarını da içerecek biçimde geniş anlamda düşünülmesidir. Diğer bir ifade ile, sosyal adalet tanım içinde sosyal demokrat ilkeleri temsil etmektedir. Bu, diğer ilkelerin önemsiz olduğu anlamında yorumlanmamalıdır.

Sosyal Demokrasinin kapitalizm içinde sosyal adaleti güden sosyal bir hareket olarak tanımlanması, onun üzerine 1980 sonrasında yapılan tartışmalara farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Tanım ilk olarak, Sosyal Demokrasinin tarihsel-toplumsal gelişmesini kırılmalar ('revizyonlar') ile açıklayan savların doğruluğunu sorgulamaktadır. Kırılmalar gerçekleştirerek günümüze geldiğine ilişkin savlar, Sosyal Demokrasinin sosyal demokrat partiler veya bu partilerin kamusal politikaları üzerinden tanımlanmasına dayandıklarından, tek boyutludurlar, eksiktir. Yukarıda

da belirtildiği gibi, örneğin Almanya'da Sosyal Demokrasi Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) siyasal duruşu üzerinden tanılanmaktadır; yani ikisi özdeş kabul edilmektedir. Bir diğer ifade ile SPD'nin 1891 Erfurt Programı ve öncesinde Marksist duruşta olduğu varsayılmakta, partinin reformcu/Bernstein'cı çizgiyi öne çıkarması ise, Sosyal Demokraside bir kırılma olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşımdaki eksiklik, SPD içindeki reformcuların (Lassalle'in takipçileri gibi) yok sayılmasıdır. Sosyal demokrat partiler içindeki farklı duruşları gözden kaçırmamak için, Sosyal Demokrasinin siyasal partiler üzerinden tanımlanmaması gerektiği önerilmektedir.

Önerilen tanıma göre, Sosyal Demokrasinin kamusal politikaları üzerinden tanımlanması da, onun sadece belirli koşullardaki bir yönüne işaret ettiğinden eksik kalacaktır. Bernstein'ın altını net biçimde çizdiği gibi, Sosyal Demokrasi ne kamusal politikalar üzerinden tanımlanmalı, ne de ona bu çerçevede amaçlar yüklenmelidir. Önemli olan harekettir/sürekli ilerlemedir, araçlar içinde bulunan koşullara göre değiştirilebilir/uyarlanabilir. Bu özellik, sosyal demokrat ilkelerin ön plana çıkarılması ile tamamlanmaktadır. İlkeler, araçların/politikaların değişim/uyarlanma yönünü belirlemektedir. Bu çerçevede, tanıma sosyal adalet ilkesi konmuştur.

Bernstein'ın yaklaşımından hareketle önerilen tanımdaki reformculuk ögesi, kendisinin de açık biçimde belirttiği gibi, ilerlemenin/gelişmenin devrimci bir dönüşümle değil, aşamalı olarak yapılmasına işaret etmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyal demokrat partilerin iktidar pratikleri ve gerçekleştirilen gelişme, Sosyal Demokrasinin reformcu özelliğini daha açık biçimde gözler önüne sermektedir. Bu özellik, Sosyal Demokrasinin farklı koşullarda benimseyeceği politikaların niteliği konusunda da ipuçları vermektedir.

Bu öğeleri ile Sosyal Demokrasinin tanımı, onun küresel koşullardaki geçerliliği konusunda ne ifade etmektedir? İkinci Dünya Savaşı sonrası koşullarında uygulanan (refah devleti ve Keynesyen iktisat) politikalar küresel koşullarda uygulanamayacağı bir an için varsayılırsa dahi (ki bu çalışma bu savın da sorgulanması gerektiğini önermektedir), sunulan tanım Sosyal Demokrasinin geçerliliğinin ortadan kalktığı savının doğru olamayacağını öngörmektedir. Çünkü tanım, Sosyal Demokrasinin politikalarını sosyal adalet gibi ilkeleri doğrultusunda küresel koşullara uyarlayacağını öngörmektedir. Tabii ki, bu politikalar onun reformcu özelliği doğrultusunda olacaktır. Başka bir ifade ile, küresel ko-

şullar için önerilen sosyal demokrat politikalar, kapitalist üretim biçimi/serbest pazar içinde olacaktır.

Bu çalışmada önerilen tanım, Sosyal Demokrasinin küresel koşullarda geçerliliğini incelerken bu koşullara yanıt olarak önerilen politikalar içinde neo-liberal ve Marksist çizgide olmayanların, yani temelde serbest pazar düzenini benimseyen ama sosyal adalet ilkesi doğrultusunda düzenlemeler öneren politikaların olup olmadığına bakılması gerektiğini öngörmektedir. Bunun anlamı, inceleme yapılırken sosyal demokrat partiler ile sınırlı kalınmamasıdır, çünkü Sosyal Demokrasi (sosyal adaleti hayata geçirmeye çalışan) sosyal bir harekettir; kapsamı siyasal partilerden daha geniştir. Kısaca, çalışma Sosyal Demokrasinin küresel koşullarda geçerli olamayacağına ilişkin savın, tek boyutlu Sosyal Demokrasi tanımına dayanması dolayısıyla, yanlış olduğunu ve önerdiği tanım çerçevesinde savın yeniden gözden geçirilmesini önermektedir. Bu tartışma ise, başka bir çalışmanın konusu olacak boyuttadır.

KAYNAKÇA

- Applebaum, A. (1999), "Tony Blair and the New Left", *Foreign Affairs*, Cilt: 76, No.2, sh.60.
- Arthur, C. J. (1986) "Bernstein: Sosyal Demokrasinin Öncüsü", 11. Tez Dünyada ve Türkiye'de Sosyal Demokrasi, İstanbul: Uluslar arası Yayıncılık, sh. 60-65
- Bernstein, E. (1993), *The Preconditions of Socialism*, çeviren Henry Tudor, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bora, T. (2004), *Almanya'da Sosyal Demokrasi'nin Doğuşu: 1848-1913*, İstanbul: SODEV
- Breuilly, J. (1989), "The Beginnings of German Social Democracy, 1835-1875", içinde R. Fletcher (der), *Bernstein to Brandt: A Short History of German Social Democracy*, Melbourne: Edward Arnold.
- Cem, İ. (1998), *Sosyal Demokrasi Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul: Can Yayınları
- Cronin, J.E. (1999), "New Labour in Britain: Avoiding the Past", *Current History*, Nisan 1999, sh.180-186.
- Fincancıoğlu, Y. (2003), "Sosyal Demokrasinin Temel Kavramları ve Tarihsel Gelişimi", içinde A. Cıngı (der) *Sosyal Demokrat Yaklaşımlar*, İstanbul: SODEV-TÜSES.
- Fletcher, R. (der) (1989), *Bernstein to Brandt: A Short History of German Social Democracy*, Melbourne: Edward Arnold.
- Fülbert, G. (1999), *Büyük Deneme*, çeviren Mehmet Okyayuz, Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Gray, J. (2000), "The Passing of Social Democracy", içinde D. Held ve A. McGrew (der), *The Global Transformation Reader*, Polity Press, Malden.
- Hay, C. (1994), "Labour's Thatcherite Revisionism: Playing the 'Politics of Catch-Up'", *Political Studies*, Cilt: XLII, sh.700-707.
- Kamalak, İ. (2006), *Continuity and Change in European Social Democracy: Reasserting its Viability Within the Context of Globalization* (Avrupa Sosyal Demokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Küreselleşme Koşullarındaki Geçerliliği Üzerine Bir İnceleme" (basılmamış doktora tezi -ODTÜ);
- Kautsky, K. (1976), "Proletarya Diktatörlüğü", çeviren Ahmet Evrim, içinde M. Tunçay (der.), *Sosyalist Siyasal Düşünüş Tarihi*, Cilt-II, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Kavukçuoğlu, D. (1998), *Sosyal Demokraside Temel Yaklaşımlar*, İstanbul: Çağ Pazarlama.
- Lassalle, F. (1976), "İşçi Programı", çeviren Fazıl Sağlam, içinde M. Tunçay (der), *Sosyalist Siyasal Düşünüş Tarihi*, Cilt: I, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Miller, S. (1989), "Bernstein's Political Position, 1914-1920", içinde R. Fletcher (der), *Bernstein to Brandt: A Short History of German Social Democracy*, Melbourne: Edward Arnold.
- Okyayuz, M. & Kamalak, İ. (2004), "Sosyal Demokrasi Revizyonist Mi?", *Radikal Gazetesi*, 18/04/2004, Radikal2
- Sarıtaş, İ. (2006), *Sosyal Demokrasi: Geçmişten Günümüze*, Ankara: Orion Yayınevi
- Sassoon, D. (1996), *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, London: I B Tauris Publishers.
- Tegel, S. (1989), "The SPD in Imperial Germany, 1871-1914", içinde R. Fletcher (der), *Bernstein to Brandt: A Short History of German Social Democracy*, Melbourne: Edward Arnold.
- Yalman, G.L. (1999), "Avrupa Sosyal Demokrat Partilerinin Siyasal ve İdeolojik Yönelimlerindeki Değişimler: İngiliz İşçi Partisi Örneği", *İktisat Dergisi*, Ağustos-Eylül 1999, no.392-393, sh.56-61.